

İslam Öncesi Türk Kültüründe “Anıt Kurgan” Geleneği Üzerine Bazı Tetkikler

Some Studies on the “Cenotaph” Tradition in Pre-Islamic Turkish Culture

Ali TORAMAN*

Öz

Tarihte büyük devletler kuran Türk boyları, geniş coğrafyalara yayılmışlar ve arkalarında sayısız eserler bırakmışlardır. Bu eserler ise büyük oranda, maddi kültür mirasımızın temel unsurları olan arkeolojik kalıntılardan oluşur, bu kalıntılar içerisinde ise özellikle kurganlar büyük bir öneme sahiptir. Kurganlar somut varlıklar olarak, Türk kültürü, inancı, sosyal yapısı, ekonomik hayatı gibi birçok konuda değerli bilgiler verir, aynı zamanda Türk mimari yapısı ve konut anlayışı hakkında da fikir edinmemizi sağlarlar. Kurganlar Türk kültüründe, ölen bir kişinin ebedi hayatını geçireceği ikametgâhıdır, ölen bir insanın diğer dünyaya yolculuğunun başladığı ve son vedanın yapıldığı yerdir. Bundan dolayı belli bir öneme sahiptirler ve çeşitli tip ve türleri de vardır. Bunlardan birisi anıt mezar veya anıt kurgan olarak tarif edebileceğimiz, bir kişinin anısına yapılan yerlerdir. Türk kültüründe çeşitli sebeplerden dolayı cesedine ulaşamayan veya cesedi uzak diyarlarda kalan insanların diğer dünyaya yolculukları, anıt kurganlar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bunlar yapı ve uygulama olarak diğer kurgan türlerinden farksızdır, sadece içerisinde anısına yapılan insanın cesedi yoktur. Bu çalışmada söz konusu yapılar ve uygulama pratikleri ele alınacak ve örnekleriyle açıklanmaya çalışılacaktır. **Anahtar sözcükler:** Kurgan, Türk kültürü, arkeoloji, maddi kültür, anıt mezar.

Abstract

The Turkish tribes, who established great states in history, spread over wide geographies and left countless works behind. These artifacts are mostly archaeological remains, which are the basic elements of our material cultural heritage, and among these remains, especially kurgans have a great importance. Kurgans, as tangible assets, provide very valuable information on many subjects such as Turkish culture, belief, social structure, economic life, and also provide us with an idea about Turkish architectural structure and housing understanding. Kurgans are the residence of a deceased person in Turkish culture, where he will spend his eternal life, it is the place where a deceased person's journey to the other world begins and the final farewell is made. Therefore, they have a certain importance and there are also various types and types. One of them is the tombs made in memory of a person, which we can describe as mausoleums or monumental kurgans. In Turkish culture, the journeys of people whose corpses could not be reached for various reasons or whose corpses were left in distant lands, were carried out through these monumental kurgans. They are no different from other types of kurgans in terms of structure and application, except that there is no corpse of the human being made in memory of them. In this study, these structures and application practices will be discussed and tried to be explained with examples.

Keywords: Kurgan, Turkish culture, archaeology, material culture, cenotaph.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: alitoraman84@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8513-9148

Giriş

Bozkır kuşağı olarak adlandırılan coğrafyada yaygın olan kurgan yapma geleneği, bu kültürün en başta Türklere ve atalarına ait olduğunu göstermektedir. Geniş Avrasya bozkırlarında bazen yalnız başına ama çoğunlukla mezarlıklar oluşturacak şekilde sıra sıra dizilmiş gruplar halinde yüzlerce, binlerce kurgana rastlamak mümkündür. Büyük bir maddi miras olarak günümüze kadar ulaşan bu kurganların araştırılması ve incelenmesi konusunda ise henüz tatmin edici bir kazı çalışmasına ulaşmış değiliz. Büyük mezarlıklar oluşturan birçok kurgan grubu içerisinden ebat olarak bir ya da birkaçı kazılmış ve incelenmiş, geri kalanları hala araştırılmayı beklemektedir. Ayrıca içerisinde henüz hiçbir kurganın kazılmadığı gruplar veya mezarlıklar dahi vardır. Diğer taraftan bu kurganlar genellikle Rus arkeologlar tarafından kazılmış ve incelenmiştir. Bu durum kültürel yapının yorumlanması konusunda bazı eksiklikleri beraberinde getirmektedir. Bu da bir başka tartışma konusu olarak karşımıza çıkar.

Türk maddi kültürünün önemli bir parçası olan kurganlar tüm Türk coğrafyasına yayılmış durumdadır, bununla birlikte Altay-Yenisey ve Türkistan bölgeleri kurgan sayısındaki miktar bakımından daha dikkate değerdir. Bu çalışmada da özellikle bu bölgelerdeki kurganlardan örneklerle Türk kültüründeki “anıt kurgan” geleneğinden bahsedilecektir. Öncelikle “kurgan” nedir, “anıt kurgan” nedir sorularına cevap vermek yerinde olacaktır. Kurgan, genel olarak hem yer altında hem de yer üstünde bir mimari yapısı bulunan erken dönem Türk mezarlarıdır. Yer altındaki yapısı, yaşanılacak bir mekânı yansıtacak şekilde oluşturulmuş ve bu bağlamda kazılan mezar çukurunun etrafı ahşap veya taş plakalarla duvar şeklinde kaplanarak üzeri de başta ağaç kütükleri olmak üzere çeşitli malzemeye kapatılmıştır. Bu yönüyle bir barınağı (evi/çadırı) anımsatır. Aynı zamanda içerisine ölü ile birlikte, onun hayatta sahip olduğu eşyaların bir kısmı ve yiyecek-içecekler yerleştirilmesi, ölen kişinin diğer dünyaya uğurlanmasında ihtiyaç duyduğu gereksinimlerin yerine getirilmesi anlamına geldiği gibi, bize yine yaşanacak bir mekânı da hatırlatır. Kelime anlamı olarak ise öz Türkçe olan ve korumak anlamına gelen korıgan(korugan) kelimesinden ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Ögel, 1978, s. 301; Durmuş, 2016, s. 432; Koca, 2019, s. 240; Taşağıl, 2017, s. 78; Koçak, 2015, ss. 69-72). Kurganlar, yazılı kaynakların olmadığı yerde veya yazılı kaynakları destekleme noktasında birinci elden kaynaklar olarak değerlendirilir. Çünkü yapılış amaçları, mimari yapıları, yapılışındaki temel düşünce, iç ve dış yapısındaki ayrıntılar, içerisine konulan ölünün pozisyonu ve beraberindeki eşyaların türü gibi unsurlar; Türk insanının yaşam tarzı, sosyal statüsü, el sanatları ve üretim faaliyetleri, dini inancı, mimari ustalığı gibi birçok konuda değerli bilgiler verir. Tarih boyunca Türklerin, yaşadıkları coğrafya ve zamana bağlı olarak oluşturdukları kurganların kendi içerisinde birtakım kategorileri de bulunmaktadır ve bunlardan birisi de “anıt kurgan” diyebileceğimiz türüdür. Anıt kurgan veya anıt mezar ya da dünya literatüründe kenotaf (cenotaph) olarak adlandırılan kategori, diğer kurgan türlerinden yapım ve şekil olarak aynı zamanda envanter olarak pek farklılık göstermez ancak anıtsal nitelik taşırlar. Kısaca tanımlamak gerekirse bunlar, cesedi kaybolmuş, bulunamamış veya ulaşılamamış ya da herhangi bir şekilde, uzak bir yerde ölmüş ve cenazesi getirilememiş birisinin anısına, diğer kurgan türleriyle yaklaşık olarak aynı tarz ve yapıda inşa edilmiş ve yine diğer kurganlarda olduğu gibi içerisine ölen kişiye ait eşyaların yerleştirilmesiyle oluşturulmuş ve yine diğer kurganlarda yapılan gelenekler yerine getirilmiş ancak içerisinde ölen kişinin cesedinin yer almadığı mezarlardır. Anıt kurgan geleneği Türk coğrafyasının farklı bölgelerinde tespit edilmiştir. Bu geleneğin ortaya çıkması veya ilk defa hangi nedenlerle yapılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte birtakım görüş ve düşünceler de mevcuttur. Araştırmacılar bu geleneğin nerden ve nasıl ortaya çıktığı yani ilk örneklerinin nasıl üretildiği konusunda bazı görüşler ileri sürmüşlerdir. Anıt kurganı tanımladıktan sonra şimdi bunların ortaya çıkmaları konusunda öne sürülen bazı görüşleri ve Türk kültüründeki anıt kurgan yapılarından bazı örnekleri vermeye çalışacağız.

Anıt Kurganların Yapılma Amacı ve Bunu İşaret Eden Bazı Gelenekler

Günümüzde Altay-Yenisey bölgeleri ve Türkistan’da çok sayıda arkeolojik kazılar yapılmaktadır. Yapılan kazılarda farklı dönemlere ait mezar kompleksleri içerisinde bir veya birden fazla insanın gömüldüğü, tam anlamıyla ve her yönüyle bilinen kurganlar ortaya çıkarıldığı gibi, içerisinde at ve eşyaların bulunduğu ya da hiçbir eşyanın bulunmadığı ancak hiçbirinde insan iskeletinin yer almadığı kurganlar da

ortaya çıkarılmıştır. Bunlar aynı mezarlık veya aynı kurgan grubu içerisinde yer aldığı gibi birbirlerinden farklı mesafelerde de yer alabilmektedir. Bunları genel olarak anıt kurgan (anıt mezar, kenotaf) şeklinde adlandırmamız mümkündür ve bunların yapılmasını gerektiren bazı sebepler ve kendi içerisinde küçük farklılıklara sahip türleri vardır (Tişkin ve Gruşin, 1997, s. 24).

Bir yapının anıt kurgan olarak kabul edilmesi ve ortaya çıkması konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bazı bilim adamları, bir yapının anıt kurgan sayılabilmemesinin ana ayırt edici özelliği olarak, içerisinde insan iskeleti olmamasını temel alır. Kaldı ki, zaten anıt kurgan demek, en kısa tabirle, içerisine insan yerleştirilmeyen defin alanları anlamına gelir. İkinci grup bilim adamları da bir yapıyı anıt kurgan sayılabilmemesinin ana ayırt edici özelliği olarak, bu yapının ortaya çıkma sebepleri olan bazı olguların izlenebilmesini temel faktör olarak kabul eder. İkinci gruptakiler; kurgana başlangıçta bir insan cesedi gömülmüş olabileceğini ancak zamanla türlü sebeplerden dolayı iskeletin yok olabileceği ihtimalini de düşünür. Bu ihtimal de zaman zaman kurganlarda karşılaşılan bir durumdur. Bir kurgan belli zamanda definciler tarafından soyulup kemikler bir yerlere atılmış veya dağılmış olabilir, hızlı çürümeye elverişli olan bir toprak yapısında kemikler tamamen çürüyüp topraklaşmış olabilir, yüzeye yakın bazı kurganlarda yırtıcı hayvanlar tarafından ceset yok edilmiş olabilir. Bunun gibi sebeplerden dolayı içerisinde insan iskeleti olmayan her definin anıt kurgan olarak sayılamayacağını düşünürler. Bundan dolayı, anıt kurgan belirtisi gösteren diğer bazı izleri de görmek isterler (Tişkin ve Gruşin, 1997, s. 25).

Diğer normal türdeki kurganlar gibi anıt kurganlar da bir takım inanç izleri ve kutsallık taşır, aynı gelenekleri içerisinde barındırır. Eski zamanlardaki insanların fikirlerine göre ölüm, bir kişinin doğumu gibi uzun bir süreçtir, ölüm sonunda bir kişi yok olup gitmez, başka bir dünyaya geçer. Başarılı bir geçiş, büyük ölçüde akrabaların eylemlerine bağlıdır. Defin alanlarını sadece ölümlerin gömüldüğü bir yer olarak değil, aynı zamanda başka bir dünyaya ruhların gönderilmesinin gerçekleştiği bir kutsal mekân olarak düşünmüşler ve kurganları bu transferi gerçekleştiren merkez olarak kabul etmişlerdir (Şişlo, 1975, s. 256; Kosarev, 1991, s. 177). Sibiryâ Türkleri ve Sibiryâ’daki diğer bazı halklar arasında, bedenün gömülmemesi ve ruhun başka bir dünyaya gönderilmemesi durumunda, ölen kişinin, akrabalara zarar verebilecek tehlikeli bir varlığa dönüşeceği düşüncesi vardı (Sokolova, 1975, s. 165). Sibiryâ’nın yerli halklarından olan Nivhiler ve Hanti-Mansiler arasında da ölümle ilgili bu düşünceleri destekleyici inanışlar hâkimdir. Nivhiler arasında boğulan kişinin adını telaffuz etmek yasaktı ve cesedi bulunmazsa, bu büyük bir keder olarak ve başa bir felaket geleceğinin habercisi olarak kabul edilirdi (Kreynoviç, 1973, s. 395). Hanti-Mansiler, anavatanlarından uzakta ölen askerlerin ruhlarının kendi köylerine döndüğüne dair bir fikre sahipti. Bu nedenle bir ölüm önsezisi durumunda, sefere çıkan askerler, akrabalarını ruhlarıyla buluşmaya hazır olmaları konusunda uyarırlar ve hatta bu buluşma için yaklaşık bir tarih de verirlerdi (Kosarev, 1991, s. 159). Bu tür olaylarla bağlantılı olarak akrabalar kuklalar yapar, ölen kişinin kıyafetlerini veya onu tasvir eden bir oyuncak bebeği mezara yerleştirirlerdi, böylece ölen kişinin ruhu doğduğu köye döndüğünde bu mezara hareket edebilirdi. Bu vesileyle geri dönen ruh, köyde başıboş gezip akrabalara zarar vermek ve bir felakete sebep olmak yerine, kendisi için yapılan anıt mezara giderdi. Bu tür anıt mezarların inşası, vefat eden bir kişinin akrabasının endişe ve olası bir tehlike korkusu karşısında tedbir alması idi (Tişkin ve Gruşin, 1997, s. 25). Ataların veya ölen kişinin ruhunun zaman zaman yaşadığı yeri ziyaret ettiğine dair inanç ve bundan dolayı çeşitli uygulamalar yapıldığına ve tedbirler alındığına yönelik bilgiler Türk sosyal ve dini hayatında kaydedilmektedir. Türk inanç sisteminde ölmüş ataların ruhlarının geride kalanlara zarar veya faydalarının dokunabileceğine dair düşünce, ataların ruhlarının ve mezarlarının kutsal kabul edilmesine hatta atalar kültürünün¹ doğmasına sebep olmuştur. Bu sebeple mezarlıklar ve kurganlar saygı duyulması

¹ Atalar kültü, ailenin ölmüş üyelerine karşı duyulan saygı, tazim ve korkudur. Büyükler, yaşlılar ve özellikle atalar-babalar hayatta iken, onlara duyulan ilgi ve yakınlık saygı ve tazim ile ifade edilir. Ata ruhlarının ölmezliği meselesine inanarak, onların ruhlarının zaman ve mekâna bağlı olmadan geri gelebilecekleri ve yaşayanlara zarar verebilecekleri inanç ve endişesi de korkuyu doğurmuştur. Her iki durumda da ata ruhları ile hayattaki insanlar arasında bir ilişkisinin devam ettiği inancı esastır. Bu yüzden, ölmüş ataların ruhlarını memnun etmek ve onların gazabından korunmak için çeşitli uygulamalar yapılmış hatta belli zamanlarda onlar için kurbanlar kesilmiştir. Kurganlar etrafında yapılan birtakım gelenekler ve ölenin ardından verilen ölü aşı âdeti de bu inançtan kaynaklanmaktaydı. Aynı zamanda kurgan yapımı da bu inançla ilgilidir (Tümer, 1991, s. 42-43).

gereken yerler olarak kabul edilirken, buralara dokunmak da büyük saygısızlık hatta savaş sebebi sayılmıştır (Günay ve Güngör, 2015, s. 62). Mezarlıklara ve kurganlara verilen bu önem, ölü ruhlarının ölmezliği düşüncesinden kaynaklanmaktaydı ve ebedi sayılan bu ruhların, ebedi olan diğer dünyaya gönderilebileceği mekânlar olarak da kurganlar kabul edilirdi. Aksi takdirde, ölen kişilerin cenaze törenlerine gereken ilgi gösterilmez ve bu törenler için adet üzere olan gelenekler yapılmazsa, geride kalan ruhların kızacağı ve yaşayanlara zarar vereceği düşünülürdü. Bu inançlara bağlı olarak oluşturulan definler, anıt kurganların ortaya çıkmasındaki önemli sebepler arasında sayılır. Kurgan türlerinden birisi olan anıt kurganlar işte bu görevi yerine getirme düşüncesi ile oluşturulmuştur ancak diğer kurganlardan farkı, sembolik olmasıdır. Cesedine ulaşamamış insanlar için yapıldığı gibi, önemli insanların cesetlerini soygun ve yağmadan koruma düşüncesi ile de sembolik anlamda anıt kurganlar inşa edilmiştir.

Abramzon, Kırgızlardan ve Manas Destanı'ndan bahsederken, küllerinin soygundan ve rahatsızlıktan korunması amacıyla Manas'ın gerçek mezarının saklandığını ve saklamak için de anıt bir mezarın yapıldığını kaydeder. Bu mezara ise bir cenaze töreniyle, Manas'ı temsil eden sembolik bir kukla yerleştirilmiştir (Abramzon, 1990, s. 220). Türk tarihinde önemli kişilerin kurganlarının gizlendiği farklı hadiseler de vardır ancak bunların hepsine sembolik bir anıt kurgan yapılmamıştır. Bazılarının yeri hiç kimsenin öğrenemeyeceği şekilde tamamen gizli tutulmuştur; Manas örneğinde olduğu gibi bazılarının yeri de konum şaşırtmak amacıyla anıt kurgan yapılarak gizlenmeye çalışılmıştır. Abramzon'un kaydettiği bu olay ise anıt kurganların ortaya çıkma sebeplerinden birisi olarak düşünülmüştür.

Yine Abramzon'un kayıtlarından ve Kırgızlar hakkındaki verdiği başka bir defin geleneğinden yola çıkarak, anıt kurganların yapılma sebebi sayılabilecek bir hadiseden daha bahsedilebilir. Kırgızlardaki bir defin geleneğine göre ölen kişilerin aile mezarlığına gömülmesi çok büyük önem taşıyordu. Ancak aile mezarlıkları genellikle yüksek kesimlerde yer almaktaydı ve bundan dolayı kış aylarında ölen kişilerin, bu mezarlıklara götürülüp gömülmesi mümkün değildi. Bu gibi durumlarda Kırgızlar ölen yakınlarını yaşadıkları yerde yaptıkları bir anıt mezara yerleştirir, daha sonra bahar gelip, buzlar erimeye başladığında ve dağlar geçit vermeye başladığında bu ölüleri aile mezarlarına naklederlerdi. Yapılan bu geçici mezarların anıt kurgan geleneğini oluşturduğu yönünde de fikirler ileri sürülmüştür. Abramzon'un verdiği örnekler göre; Kırgızların Bugu boyunun önemli liderlerinden birisi Isık-Göl bölgesinden Kızıl-Korgan'a, Sayak boyu beylerinden birisi Isık-Göl bölgesinden Orta Tanrı Dağları civarına söz konusu gelenek üzere nakledilmiştir (Abramzon, 1990, ss. 213-214). Kırgızların bu geleneği her ne kadar yakın zamana ait olsa da ölen bir kişinin bekletilerek diğer bir mevsimde gömülmesi âdeti Göktürklerde mevcuttu. Göktürklerde eğer bir kişi ilkbahar veya yaz ayında ölmüşse çimenlerle ağaçtaki yapraklar sararıncaya kadar bekletilir, sonbahar ve kış aylarında ölmüşse doğanın canlanması ve yeşermesi beklenirdi (Selçuk, 2019, s. 236).

Anıt Kurgan Tipleri ve Örnekleri

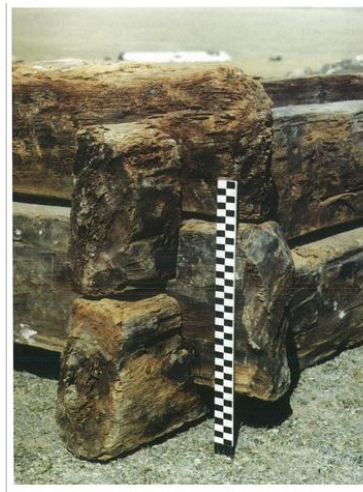
Yapılan arkeolojik kazılar ve incelemeler anıt kurgan yapma geleneği hakkında bilgi edinmemizi sağlayan en temel kaynaklardır. Bu çalışmalar, yazılı birtakım literatürden de faydalanarak, anıt kurganların ilk defa niçin yapılmaya başlandığı yönünde yukarıda belirttiğimiz bir takım tahmini bilgiler vermektedir. Bununla birlikte ilk örneklerinin ne zaman görülmeye başlandığı veya şimdiye kadarki yapılan kazı çalışmalarında elde edilen bilgilere göre ilk örneklerinin hangi tarihlere kadar uzandığı konusunda arkeolojik malzemelerden veri elde edilebilmektedir. Bu incelemelere ve şimdilik bilinen kazı raporlarına göre Altay-Yenisey ve Türkistan bölgelerinde anıt kurgan yapımı Erken İskit döneminden itibaren başlamıştır (Tişkin ve Daşkovskiy, 2003, s. 266). Daha sonraki çalışmalara ve elde edilecek yeni bulgu ve belgelere göre bu tarihlendirme belki değişebilir ancak şu andaki bilgiler, belirttiğimiz bu tarihi işaret etmektedir. Diğer taraftan yapılan kazılar sadece anıt kurganların varlığı, envanteri ve zamanı hakkında değil, aynı zamanda onların farklı tipleri hakkında da bilgiler verir. Çünkü yapılan incelemelerde bu anıtların dört farklı tip veya türde oluşturulduğu gözlenmiştir. Bu ayırım ise genellikle anıt kurganın bir iç yapıya sahip olup olmadığıyla, anısına yapılan insan sayısı ve yüksek sosyal statülü birisine eşlik edip etmediğiyle alakalıdır. Aşağıda bunları açıklamaya ve örneklendirmeye çalıştık.

Birinci tip anıt kurganlar; klasik türdekiler olarak adlandırılır ve kabul edilir. Bu tipteki anıt kurganların içerisine, ölen kişinin eşyaları yerleştirilmiş ve cenaze gelenekleri eksiksiz olarak yerine

getirilmiştir. Ayrıca kurgan höyüğü de diğer normal kurganlardaki gibi yapılmıştır ancak içerisine herhangi bir kişiye ait ceset yerleştirilmemiştir. Yani tipik bir anıt kurgan olarak, bütün kurgan geleneğinin yansıtıldığı ve içerisine ölen kişiye ait eşyaların yerleştirildiği, zaman zaman at iskeletlerinin de bulunduğu ama insana dair iskelete veya iskelet izlerine rastlanmadığı yapılardır. Araştırmalarda birçok örneğine rastlanmıştır, bunlardan bazılarını şu şekilde ifade edebiliriz. Altaylarda İskit dönemine ait Korkeçu mezarlığındaki 2 numaralı defin anıt kurgandır ve içerisinde insan iskeleti yoktur ama keramik kap, koyun omurunun bulunduğu ağaç bir tabak, bronz bıçak, küçük balta ve boncuklar yer almıştır (Kubarev, 1985a, ss. 130-137). İskit dönemine ait bir diğer anıt, Altaylarda bulunan Taldur-II mezarlığındaki 3 numaralı kurgandır. Bunun içerisinde ahşaptan yapılmış bir oda tespit edilmiştir ve insan iskeletine dair bir iz rastlanmamıştır (Mogilnikov ve Yelin, 1983, ss. 90-108). Ulandık I mezarlığındaki (Şekil 1) 2 numaralı yapı ise bir çocuk defini olarak düşünülmüş anıt kurgandır. Bu kurganda söz konusu çocuğun iskeleti olmamakla birlikte ona ait deriden yapılmış çocuk elbisesi ve ayakkabıları (Şekil 2), keramik ve ahşap kaplar, günümüze kadar ulaşmış bir et parçası ile bir ekmek parçası vardı (Kubarev, 1987, ss. 30-31).

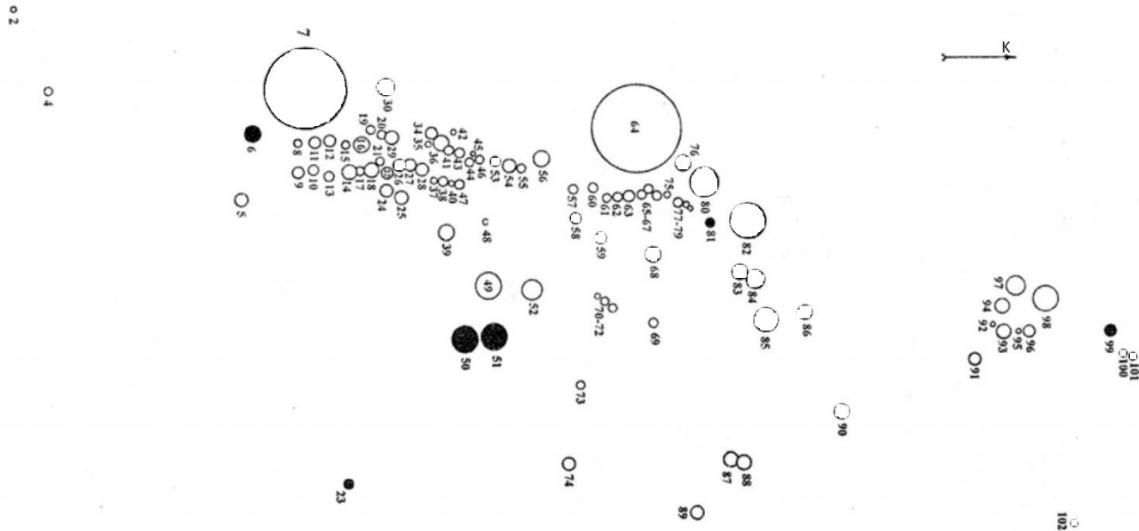
Şekil 1. Ulandık I mezarlığı genel görünümü (Bıkov, Bıkova ve Slyusarenko, 2005, s. 65).

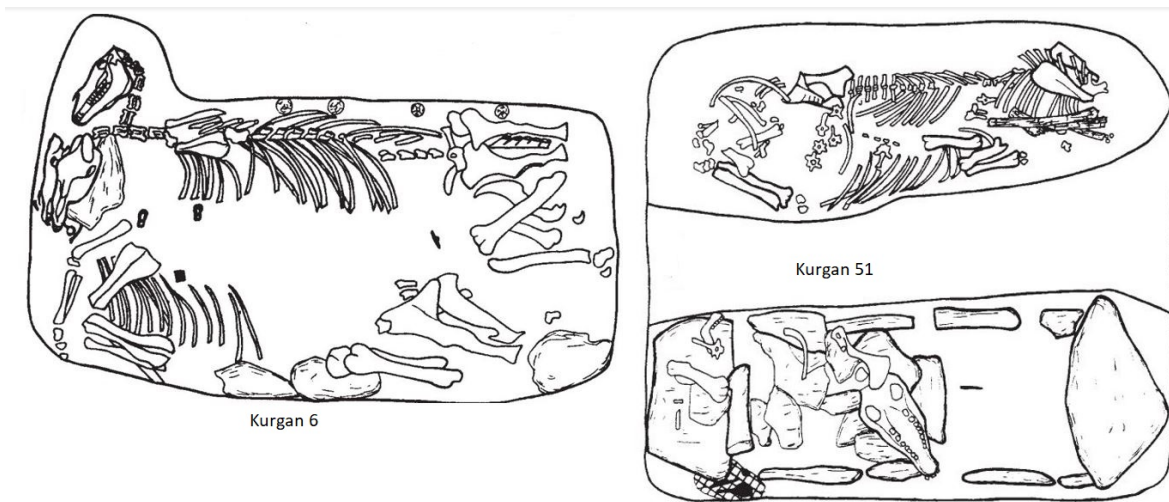
Şekil 2. Ulandık I mezarlığı, 2 numaralı kurgan ahşap oda (Bıkov, Bıkova ve Slyusarenko, 2005, s. 65), elbise ve çizme kalıntıları (Yatsenko, 1999, s. 150).

Kırılık I mezarlığındaki 1 numaralı defin de anıt kurgandı ve kurgan odası taş plakalarla yapılmıştı, içerisinde ise bir tane bronz balta, dokuz tane de bronz ok ucu yer almaktaydı. Kırılık II mezarlığında ise

içerisinde batı istikametine çevrilmiş bir koyun iskeletinin yer aldığı anıt kurgan tespit edilmiştir (Borodayev ve Mamadakov, 1985, ss. 51-88). Soldin-eki mezarlığındaki 2 numaralı defin yine bir anıt kurgan idi, burada sadece at iskeleti bulunmuştur. İnsan ve eşya kalıntısına dair izler yoktu (Kiryuşin, Stepanova ve Tişkin, 2003, s. 35). Katanda I mezarlığındaki Hun dönemine ait olan 8 numaralı defin de birinci tip içerisinde yer alan anıt kurgandır. İnsan iskeletinin bulunmadığı bu anıtta doğuya çevrilmiş bir at iskeleti ve yetişkin bir insana ait olan keçeden yapılmış elbise kalıntıları tespit edilmiştir (Zaharov, 1926, ss. 71-106; Gavrilova, 1965, ss. 54-60). Bu türdeki anıt kurganlar Göktürk döneminde de görülmüştür. Borotal-I mezarlığındaki (Şekil 3), 6, 50, 51, 99 (Şekil 4) numaralı definler anıt kurgandır. Bu anıt kurganlarda insan iskeletine dair izlere rastlanmamıştır ancak hepsinde de batı istikametine çevrilmiş at iskeletleri tespit edilmiştir. Büyük ihtimalle bunlar, öldükten sonra cesedi yaşadığı yere, anavatanına getirilemeyen kişilerin arkasında kalan kendi atlarıdır ve cenaze töreni sırasında kurban edilip, ölen bu kişinin adına yapılan anıt kurgana yerleştirilmiştir (Kubarev, 1985b, ss. 136-148).

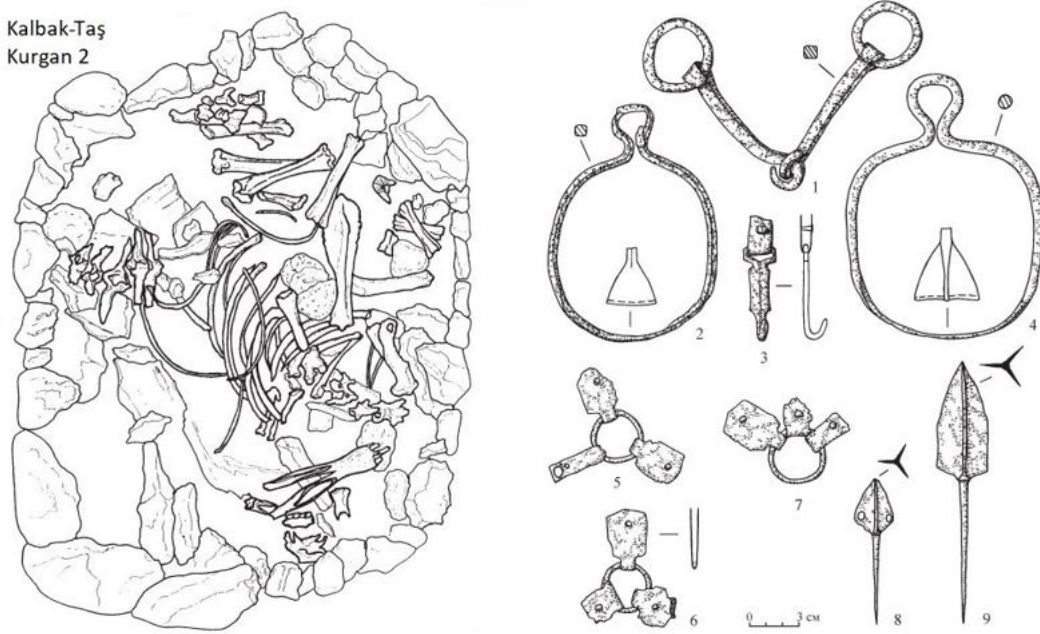

Şekil 3. Borotal I mezarlığının genel görünümü ve mezarlıktaki anıt kurganların konumu (Yatsenko, 2016, s. 70).

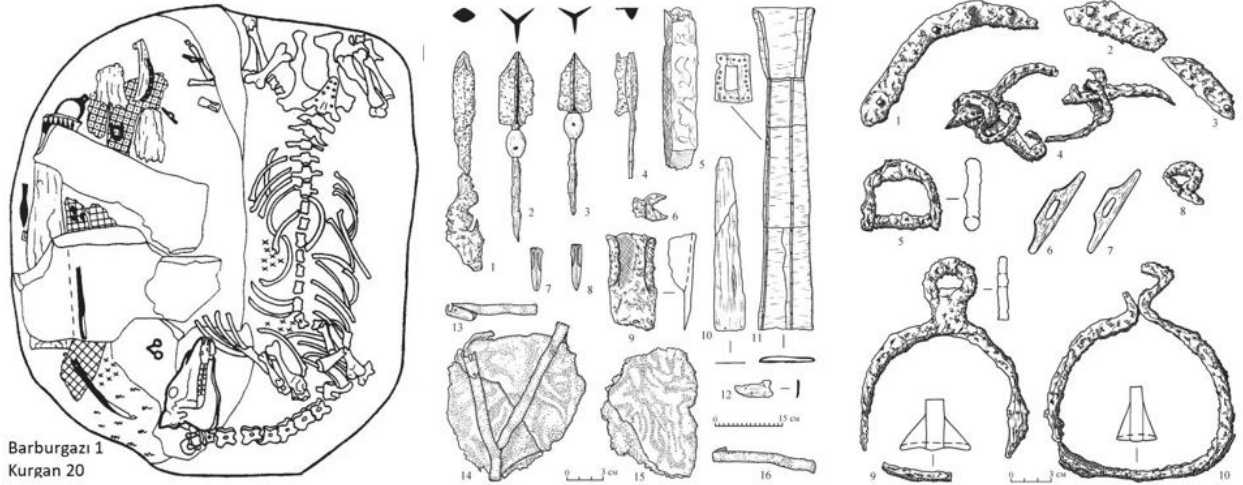

Şekil 4. Borotal I mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 6 ve 51 numaralı anıt kurganlar. 6 numaralı anıt kurganda sadece atı gömmek için çukur kazılırken, 51 numaralı anıt kurganda at gömülmüş ve insan için de sembolik bir bölüm oluşturulmuştur. Her ikisinde de insan iskeleti yoktur (Kubarev, 2005, ss. 17-18).

Kalbak-Taş mezarlığındaki 2 numaralı defin de Göktürk dönemine ait bir anıt kurgandır. Bu kurganda insan iskeleti yoktu ama bir at iskeleti ile silahlar ve savaş aletleri vardı (Kubarev, 2005, ss. 378-381) (Şekil 5). Barburgazi I mezarlığındaki 20 numaralı defin Göktürk dönemine ait anıt kurgandır (Şekil 6). Bu anıtın içerisine at ve insan için iki bölüm yapılmıştı ve bunların arası da taş setle ayrılmıştı. Bir tarafa bir tane at iskeleti, insan için ayrılmış tarafa da ona ait eşyalar yerleştirilmişti (Kubarev, 2005, ss. 372-375).

Şekil 5. Kalbak-Taş mezarlığı, Göktürk dönemine ait 2 numaralı anıt kurgan ve buluntular (Kubarev, 2005, s. 300).

Şekil 6. Barburgazi I mezarlığı, Göktürk dönemine ait 20 numaralı anıt kurgan ve buluntular (Kubarev, 2005, s. 18).

Taşanta I mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 5 numaralı define bir at iskeleti tespit edilmiştir, bununla birlikte ok ve yay parçaları ile bir bıçak kalıntısı bulunmuştur. Ancak insan iskeletine dair herhangi bir iz rastlanmamıştır. Birinci tipe ait anıt kurgan özelliklerine sahiptir (Kubarev, 2005, ss. 367-368). Bike III mezarlığındaki 3 numaralı defin yine at ve insan için yapılmış iki bölümden oluşmaktaydı (Şekil 7). Bir tarafına at iskeleti yerleştirilmiş ama insan için ayrılan diğer tarafı boş bırakılmıştır (Kubarev, 1994, ss. 82-

86). Çoburak I mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 2 ve 3 numaralı definler anıt kurgan özelliği gösterir. 2 numaralı kurganda at iskeleti, silahlar ve günlük ev eşyaları bulunmuştur. Bununla birlikte insana ait hiçbir iz yoktu. 3 numaralı anıt kurgan ise tamamen boştu. Hiçbir eşya, insan ve at kalıntısı yoktu (Borodovskiy, 1994, ss. 75-82). Katanda III mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 4, 11, 21 numaralı definler yine anıt kurgan özelliğine sahiptir. Bu anıt kurganlarda insana ait herhangi bir iz görülmemiş ancak silahlar, at koşum kalıntıları, elbise parçaları, günlük ev eşyaları, süs eşyaları bulunmuştur (Mamadakov ve Gorbunov, 1997, ss. 115-129). Balçıkova III mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 7 numaralı defin içerisinde iki tane at iskeleti ile ok ve yay parçaları, zırh parçaları bulunmuştur. İnsan kalıntısına rastlanmamıştır (Şulga ve Gorbunov, 2002, ss. 112-130). Birinci tipteki anıt kurganların örnekleri Tanrı Dağları kültür çevresinde de görülür. Kırgızistan'daki Alay dağlarının yüksek platolarında yer alan Calpak - Dube mezarlığında kazılan bir kurgan bu tipe ait özellikleri yansıtır. Bu anıt kurganın içerisinde ahşaptan yapılmış bir nesne (kukla / manken / figür?) vardı. Bu nesnenin üzerinde altın folyoyla yapılmış bir maske² yer alıyordu ve maskenin belli kısımlarına ağız, burun ve göz oluşturacak şekilde delikler açılmıştı. Ayrıca burada, madalyon, ucu nar şeklinde olan küpe, yüzük, toka, altın kolye ve zincir, yuvarlak ve kare şeklinde küçük levhalar, süslemeli cam kâse bulunmuştur (Hudyakov, Tabaldiyev ve Borisenko, 2015, s. 62). İçerisinde insan iskeletine dair belirti tespit edilemeyen bu anıt kurgandaki buluntulara bakılırsa, anısına yapılan kişinin sosyal statüsü oldukça yüksektir. Göktürk dönemine ait anıt kurgan veya anıt mezar konusunda verilebilecek en çarpıcı örnek Moğolistan'daki Bilge Kağan külliyesidir. 2000-2004 yılları arasında Göktürk hükümdarı Bilge Kağan'a ait anıt alanın kazısı yapılmıştır. Bu anıt alanından "Bilge Kağan Hazinesi" adıyla kayıtlara geçen, başta altın, gümüş olmak üzere çeşitli madenlerden çok değerli eşyalar çıkarılmıştır. Kültür tarihimiz açısından büyük bir öneme sahip olan Bilge Kağan anıt yerindeki sunak alanında bir de sembolik hatıra mezarı keşfedilmiştir ve burada yapılan kazılarda da değerli eşyalar bulunmuştur (Koçak ve Gökçek, 2022, ss. 25-40; Koçak, 2022, ss. 189-200). Bilge Kağan anıt mezarının 100 m kadar yakınlarında yine iki tane anıt kurgan keşfedilmiştir. Buradaki kazılarda da işlemeli taş sandukalar ortaya çıkarılmıştır (Kuzuoğlu ve Gökçek, 2005, ss. 5-34; Bahar, 2013, ss. 267-304). Bu tipteki örnekler oldukça çoktur ve kısaca birkaç tanesini daha belirtmek gerekirse: Koş-Tal mezarlığı, kurgan 7; Argut-I mezarlığı, kurgan 4; Kayndu mezarlığı, kurgan 13; Tıtkesken-VI mezarlığı, kurgan 11; Kızıl-Taş mezarlığı, 1, 20, 22, 25 numaralı anıt kurganlar bu tür içerisinde değerlendirilir (Tişkin ve Daşkovskiy, 2003, ss. 266-267).

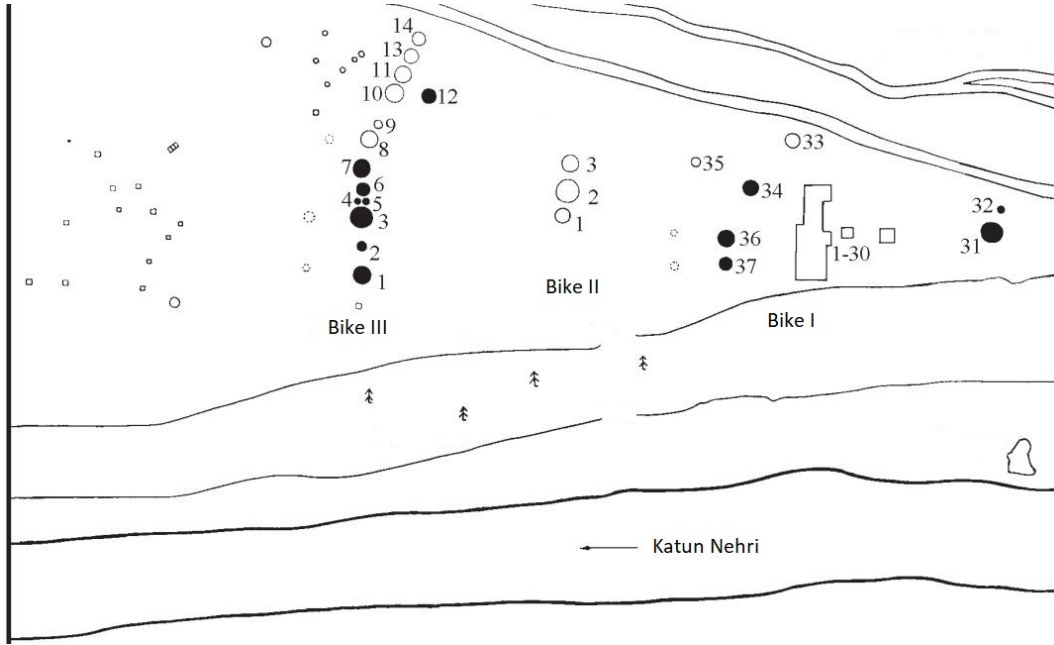
İkinci tip anıt kurganlar; yarı anıt kurgan olarak kaydedilir. Bu tür anıt kurganların iç yapısı birden çok insanın yerleştirilmesini hedefleyerek veya birden çok insan düşünülerek yapılmıştır. Görünüşe göre bir çift veya bir grup insanın ruhlarının diğer dünyaya gönderileceği mekanlar olarak tasarlanmıştır. Bununla doğrultulu olarak bu tiptekilerin içerisine yerleştirilen eşya sayısı da diğerlerine göre fazlalık gösterir (Tişkin ve Daşkovskiy, 2003, s. 267; Kubarev, 1987, s. 30). Bu türdeki anıt kurganlardan bazıları şu şekildedir: Yustıd-I mezarlığındaki 6 numaralı defin ve Yustıd-XII mezarlığındaki 3 numaralı defin, anıt kurgandır ve insan iskeletinin bulunmadığı bu yapıların içerisine fazla eşya konmuştur, eşyalar da Pazırık kurganları buluntularıyla benzerlik gösterir (Kubarev, 1991, s. 125). Ulandık II mezarlığındaki 11 numaralı kurgan bir kadın ve bir erkeğin anısına dizayn edilmişti. Burası karaçam kütükleriyle yapılmış odadan oluşuyordu ve içerisinde bronz bir bıçak, sadak ve ok kalıntısı, yay parçaları, ahşap bir tarak, altın yaprak parçaları, iki keramik kap ve içinde iki bıçak olan ahşap bir tabak bulunmaktaydı. İçinde insan iskeleti olmamakla birlikte bu anıt kurganın kuzey tarafında iki tane at iskeleti vardı (Kubarev, 1987, s. 31). Uzıntal I mezarlığındaki 2 numaralı defin Göktürk dönemine ait bir anıt kurgandır ve iki kişiliktir. Kurgan odasının bir tarafına iki tane

² Türk dünyasının farklı coğrafyalarındaki Türklere ait kurganlarda maskelere rastlanmıştır. Bu maske örneklerini hem normal tarzdaki kurganlarda hem de anıt kurganlarda görmek mümkündür. Altay-Yenisey bölgelerinde maskelerin hazırlanış amaçları zamana, mekâna, mezardaki kullanım şekline göre farklılıklar gösterir. Maskeler, gerçek bir cenaze merasiminde gömü öncesi bekletilen cesetteki bozulmaları kapatıp canlı göstermek, ölünü yüzünün iyi korunmasını sağlamak, mistik manada ise ölüme meydan okuma ve direnme çabası için yapıldığı tahmin edilmektedir. Diğer taraftan cesedin başına takılmak suretiyle ruhun bedeni bulmasına ve onunla yeni hayat için birleşmesine yardım etme amacı ve düşüncesiyle de yapılmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Bağcı, 2018, s. 50, 53). Son cümledeki bilgi anıt kurganlar için de makul bir açıklama olarak görünmektedir. Zira yukarıda açıkladığımız, "ruhun boş gezmesini önlemek, anıttaki kukla / maket vasıtasıyla kendisi için hazırlanan kurgana girmesini ve buradan ebedi yolculuğa uğurlanmasını sağlamak" hedefi de ihtimal dâhilindedir.

at iskeleti yerleştirilmiş, diğer tarafına ise iki erkek savaşıya ait eşyalar yerleştirilmiştir. Eşyaları yer alan erkek savaşçıların varlığına dair herhangi bir iz tespit edilememiştir. Bu durum da anıt kurgan olduğunu göstermektedir (Savinov, 1982, ss. 102-122). Kudırge mezarlığındaki Göktürk dönemine ait olan 22 numaralı definde iki at iskeleti tespit edilmiştir, bunların birisi kuzey, diğeri güney istikametine çevrilmiştir. İçerisindeki eşyalar ise iki tane erkek savaşıya aittir. Anıtta insan iskeletine dair iz bulunamamıştır (Gavrilova, 1965, ss. 54-60). Bu tiptekiler birinci tiptekilere göre daha az yaygınlık gösterir. İkinci tiptekilere örnek olarak; Maltalı-IV mezarlığı, kurgan 18; Ak-Alaha-V mezarlığı, kurgan 1; Pokrovskiy Log-V mezarlığı, kurgan 3 definleri de verilebilir.

Üçüncü tip anıt kurganlar; sadece höyükten oluşur. Kurganların yer üstü mimarisi olan taş veya toprak yığımından oluşmuş höyüklerin altında herhangi bir mezar çukuru veya kurgan odası mevcut değildir. Sadece sembolik olarak höyük yapılmıştır ancak bunların birçoğunun doğu tarafında balbal dizileri yer alır. Bu tipteki anıt kurganlardan Hun dönemine ait olan Çendek mezarlığında hatırı sayılır miktarda tespit edilmiştir ve bu mezarlıktaki sayısı yedi tanedir. Sadece bir mezarlık açısından düşünüldüğünde önemli bir miktara denk gelir çünkü mezarlıktaki toplam kurgan sayısı altmış civarındadır. Bu yedi tane anıt kurganın hepsi de sadece höyükten ibaretti (Soyonov, Ebel, 1992, ss. 19-20). Balık-sook I mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 23 numaralı defin, sahip olduğu balballar dolayısıyla bu tipteki anıt kurganlara örnektir. Bu anıt kurganın batı tarafında on tane balbal dizisi yer almaktaydı (Kubarev, Kubarev, 2003, ss. 64-82). Katanda III mezarlığındaki Göktürk dönemine ait 22 numaralı defin kazılmış ve içerisinde herhangi bir mezar odasına rastlanmamıştır. Sadece höyükten oluşan bu anıt kurganın höyüğü de taş yığımından oluşmaktaydı (Mamadakov, Gorbunov, 1997, s. 120). Barburgazı I mezarlığı, kurgan 24; Kızıll-Car I mezarlığı, kurgan 12; Kızıll-Car III mezarlığı, kurgan 4; Kurtu V mezarlığı, kurgan 6; Kurtu VI mezarlığı, kurgan 19; Katonskiy mezarlığı, kurgan 26 ve 29; Kopay mezarlığı, kurgan 4, bu tipteki anıt kurganlara verilebilecek diğer örneklerdir (Tişkin, Daşkovskiy, 2003, s. 267).

Şekil 7. Bike I-II-III mezarlıkları planı ve genel görünümü (Kubarev, 2005, s. 329).

Dördüncü tip anıt kurganlar; görünüş ve yapı itibarıyla klasik tiptekilere benzeyen sembolik eserlerdir. Bunların klasik tiptekilerden farkı gerçek bir kurganla birleşik yapıda olmalarıdır. Önce sosyal statüsü yüksek birinin kurganı ve cenaze töreni yapılmıştır, ardından bu kişiye eşlik eden, bu kişinin kurganı ile bitişik yapıda bir veya daha fazla anıt kurgan inşa edilmiştir. Bu anıt kurganlar, bitişikindeki sosyal statüsü yüksek kişiye eşlik eden savaşçıların kuklalarını / mankenlerini içermekteydi. Muhtemelen öbür dünyaya yolculukta gerçek kurgandaki kişiye eşlik eden sembolik askerlerdir (Gruşin, 1996, ss. 5-7).

Bu türdeki bir kompleks Katun Nehri'nin orta kısımlarında Bike I mezarlığındaki 5 numaralı kurgan ve beraberindeki anıt kurganlardır (Şekil 7). 5 numaralı kurganda bir kadın cesedi yer almaktaydı ve buna bitişik olan 4 ve 6 numaralı anıt kurganlarda ise birer tane savaşçı kuklaları ve eşyaları yer alıyordu (Kubarev, Kireyev ve Çeremis, 1990, ss. 43-95).

Kaynakların aktardığına göre yukarıda saydığımız, özellikle klasik tipteki anıt kurganlar, daha çok Altayların güneyinde ve M.Ö. 4.-3. yüzyıllarda yaygınlık göstermiştir. Anıt kurganların bu tarihlerde yaygınlık göstermesi veya sayılarının artması konusunda incelemeler yapan bu sahanın uzmanları, bu durumu söz konusu tarihlerdeki Güney Sibiry'a'da yaşanan olaylara bağlamaktadır. Güney Sibiry'a'da bu tarihlerde büyük kültürel değişimler yaşanmış, kültürler veya gruplar arasında çatışmalar meydana gelmiş, bununla birlikte Büyük İskender'in Asya seferi de bu tarihe denk gelmiştir. Bütün bu olaylar çok sayıda asker ihtiyacına sebep olurken, yaşanan çatışmalar ise askerler arasındaki ölüm oranını artırmıştır ve buna bağlı olarak anıt kurgan sayısı bu dönemde artış göstermiştir (Tişkin, Daşkovskiy, 2003, s. 268). Anıt kurgan sayısının artması, savaşlarda ölen birçok askerin cesedinin bulunamadığı ya da kendi yaşadığı yere getirilemediği anlamına gelir. Durum böyle olunca onların anısına birer kurgan yapılarak atları ve eşyaları kurgana yerleştirilip bir anıt oluşturulmuştur. Yapılan bu anıtlar ise normal kurganlardan tamamen farklıdır. Yani yer üstü ve yer altı mimari yapıya sahiptir, yer altı mimari yapısı yine ahşap kütüklerle oda oluşturacak şekildedir ve içerisi ölen kişiye göre dizayn edilerek eşyaları yerleştirilmiştir, yer üstü mimari yapısı ise diğerlerinde olduğu gibi taş veya topraktan ya da taş-toprak karışımından tepelik yapıyla höyük şeklinde oluşturulmuştur.

Anıt kurganların birçoğuna at yerleştirilmiştir ve bu atların sayıları da farklılık gösterir. İçerisine hiç at yerleştirilmeyenler olduğu gibi, içerisine bir tane at veya birden çok at yerleştirilenler de vardır. Bu durum kişinin sosyal statüsünden kaynaklanmaktadır. Söz konusu defin, anıt kurgan dahi olsa, içerisine yerleştirilen eşya ve at bakımından sosyal statüsüne uygun olarak hazırlanmıştır. Bir veya birden fazla at söz konusu olduğunda anıt kurganlarda genellikle bir-üç arası at iskeletine rastlanmıştır. Ancak Ak-Alaha-V mezarlığındaki 1 numaralı defin, bir erkeğe ait anıt kurgandır ve içerisinde altı tane at tespit edilmiştir (Şekil 8) (Polosmak, 2001, s. 45).

Şekil 8. Ak-Alaha-5 mezarlığı planı ve genel görünümü (Polosmak, 2000, s. 78)

İçerisine at yerleştirilen anıt kurganların iç yapısı genellikle iki bölümden oluşur. Bu iki bölüm de birbirlerinden çoğu zaman taş setlerle veya ahşap kazıklarla ayrılır. Bunlardan birisine ve genellikle kuzey

tarafa hayvan yerleştirilir, diğer tarafa ise insana ait unsurlar ve insanı sembolize eden kuklalar / ahşap figürler yerleştirilirdi. Bazı bilim adamları, insan için tasarlanmış veya ayrılmış bölüme yerleştirilen figürlerin / mankenlerin daha sonraki mumyalama geleneğine öncülük ettiğini, mumyalama ile aynı anlamsal yükü taşıdığını ifade eder (Semyonov, 1994, ss. 135-142).

Sonuç

Ölüm olgusu tarih boyunca insanların ve bütün toplumların anlamaya, anlamlandırmaya çalıştığı ve merak ettiği gizemlerle dolu bir geçiş dönemi ritüelidir. Türk toplumunda ve diğer toplumlarda doğum, düğün ve ölüm olarak ifade edebileceğimiz geçiş dönemleri kendine has uygulamalara, pratiklere, bir takım inanç, örf ve adetlere sahiptir. Bir kişinin doğumu, içinde bulunduğu kültürün kendine has geleneklerine bağlı olarak, bir grup insan veya topluluk tarafından bazı pratikler ve uygulamalarla hatta törenlerle karşılanabilir. Doğan bu çocuğa mümkün olan en güzel elbiseler giydirilir. Başka bir geçiş dönemi olan düğünler de buna benzerdir. Gelin ve damat en güzel elbiseleri giyerler ve yine kültürün kendine has gelenekleri doğrultusunda bir grup insan veya topluluk tarafından belli başlı uygulama ve pratiklerle tören merasiminde karşılanırlar. Ölüm de bir geçiş dönemi olarak kendine has uygulama ve pratiklere sahiptir. İnsan hafızasında bazen yok oluş, bazen ise yeni bir başlangıç olarak yer edinen ancak korku ve ürperti verici olarak karşılanan ölüm, geride kalanlara bir takım görev ve sorumluluklar yükler. Ölen insana duyulan saygı ve ölüm olayının verdiği korkudan dolayı, ölen kişinin gerektiği şekilde uğurlanması en eski zamanlardan günümüze kadar elzem bir geçiş dönemi ritüeli olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden törenler, yemekler, birtakım özel davranışlar vb. pratikler uygulanmıştır ancak durum bu ilk uygulamalarla da kalmamıştır. Geride kalanların ölenleri hatırlamak ve bazı özel günlerde onların anısına ritüeller gerçekleştirmek gibi sorumlulukları da vardı. İşte bu noktada, ölüm olayı gerçekleşikten sonra onun uğurlanmasını ve daha sonra hatırlanmasını sağlayan merkez görevini ise kurganlar üstlenmiştir.

Türk kültüründeki ölüm öncesi ve sonrası gelenekler, ölü gömme adetleri, kurgan yapımı, kurganların mimari tarzları, dönemlere göre kurgan çeşitleri, kurganlara gömülen at ve diğer eşyalar ve uygulanan birçok ritüeller hakkında yapılmış birtakım araştırmalar vardır. Ancak defin adetleri ve kurgan yapma geleneklerinden birisi olan anıt kurgan hakkında belli başlı bir çalışma mevcut değildir. Oysaki anıt kurganlar da kültürel öğenin ve defin geleneklerinin kendine has özel bir parçasıdır. Onların yapılışı, amaçları, çevresinde gerçekleştirilen uygulamalar inanç, kültür ve sosyal hayat hakkında önemli bilgiler verir. Diğer taraftan tarihi süreç içerisinde incelendiğinde kültürel bir devamlılığın olup olmadığını gösteren unsurlardan birisi olarak karşımıza çıkar. Bu çalışma bize göstermiştir ki, Türk defin kültürünün ve geleneğinin bir parçası olan anıt kurganlar İskit, Hun, Göktürk gibi Türkistan’da kurulmuş büyük Türk devletlerinin tamamında görülmektedir. Bu da az önce belirttiğimiz gibi kültürel bir devamlılığın varlığını ortaya koyar.

Anıt kurganlar defin geleneklerinin bir parçası olarak diğer kurgan türlerinden sadece bir-iki noktada ayrılırlar. Bu ayrımın en önemli ölçütü ise içerisine insan cesedi yerleştirilmemesi, bir veya daha fazla insanın anısına yapılmasıdır. Bunun dışında ölü gömme adetlerinin tamamını ve kurgan yapma geleneğine ait hemen hemen tüm mimari yapıyı ve ritüel unsurların tamamını anıt kurganlarda görmek mümkündür. Yapılmalarındaki temel amaç, düşünce ve inanç aynı olmakla birlikte, kendi içlerinde birtakım tiplere de ayrılmışlardır. Bu ayırt edici özelliklerin sebebi kısmen yukarıda ifade edilmiş olsa da açıklanamayan bazı sebepler henüz merak konusudur.

Çalışmada anıt kurganların herkes için yapılabilen bir defin yeri olması da ortaya çıkan bir sonuçtur. Büyükler için yapıldığı gibi, çocuklar için de yapılmıştır. Soylular için yapıldığı gibi sıradan insanlar için de yapılmıştır. Bunlar dış görünüş olarak genellikle ayırt edici özelliklere sahip değildir ancak içerisindeki eşyalar kişinin yetişkin veya çocuk olup olmadığını, soylu veya sıradan insan olup olmadığını ortaya koymaktadır. Tüm bu özelliklere sahip anıt kurganlar, bir anlamda taklit veya sembolik özellikler taşır. Bedeni bulunamayan ya da yaşadığı yere getirilemeyen insanın sembolik olarak gömülmesi ve bu merkezden diğer dünyaya uğurlanması amacına hizmet eden sembolik, anıtsal yapılarıdır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Abramzon, S. M. (1990). *Kırgızı i İh Etogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturnıye Svyazi*. Frunze: Kırgızistan Bilimler Akademisi.
- Bağcı, A. (2018). Şamanizm İnancında Ritüel Maskeleri ve Gümü Maskeleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 46, 27-55.
- Bahar, H. (2013). Avrasyada Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü. H. Bahar vd. (Yay. haz.), *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan* içinde (ss. 267-304). Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Bıkov, N. İ., Bıkova, V. A. ve Slyusarenko, İ. Yu. (2005). Pogrebalniye Soorujeniya Kak İstoçnik po İzüçeniye Lesopolzovaniya u Pazırıksev. *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, 2(22), 60-67.
- Borodayev, V. B. ve Mamadakov, Yu. T. (1985). Mogilniki Kırılık-I i Kırılık-II v Gornom Altaye. *Problemi Ohranı Arheologičeskih Pamyatnikov Sibiri*, 1, 51-88.
- Borodovskiy, A.P. (1994). İssledovaniye Odnogo iz Pogrebalno-Pominalnıh Kompleksov Drevneturkskogo Vremenina Sredney Katuni. *Arheologiya Gornogo Altaya*, 75-82.
- Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gavrilova, A. A. (1965). *Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen*. Moskova-Leningrad: İlim Yayınları.
- Gruşin, S.P. (1996). Priçini Poyavleniye Kenotaf. *Arheologiya, Paleoekologiya i Etnografiya Sibiri i Dalnego Vostoka*, 2, 4-9.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (2015). *Türklerin Dini Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Hudyakov, Yu. S., Tabaldiyev, K. Ş. ve Borisenko, A. Yu. (2015). Orujiye, Ukraşeniya i Prinadlejnosti Kostyuma c Pamyatnika Krasny Stroitel v Çuyskoy Doline Kırgızstana. *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, 43(1), 61-72.
- Kiryuşin, Yu.F., Stepanova, N.F. ve Tişkin, A. A. (2003). *Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II Pogrebalno-Pominalnie Kompleksi Pazırıkskoy Kulturi*. Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Koca, S. (2019). *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Koçak, K. (2015). Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(25), 66-78.
- Koçak, K. (2022). Göktürk Dönemine Ait Nadir Sunak Örnekleri (Sunak Taşı/Altar). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 55, 188-205.
- Koçak, K. ve Gökçek, L. G. (2022). Bilge Kağan Hazinesinin Gün Yüzüne Çıkarılması: Bilge Kağan Anıt Alanı Kazı Çalışmaları. *Gazi Akademik Bakış*, 15(30), 25-40.
- Kosarev, M. F. (1991). *Drevnaya İstoriya Zapadnoy Sibiri: Çelovek i Prirodnaya Sreda*. Moskova: SSCB Bilimler Akademisi.
- Kreynoviç, Ye. A. (1973). *Nivhgu*. Moskova: İlim Yayınları.
- Kubarev, G. V. (1994). Drevneturkskiye Kenotaf iz Bike-III. *Arheologiya Gornogo Altaya*, 1, 82-86.
- Kubarev, G. V. (2005). *Kultura Drevnih Turok Altaya (Po Materialam Pogrebalnih Pamyatnikov)*. Novosibirsk: Sibirya Rus Akademisi Yayınları.
- Kubarev, G. V. ve Kubarev, V. D. (2003). Pogrebeniye Znatnogo Turka iz Balık-Sooka. *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, 4, 64-82.
- Kubarev, V. D. (1985a). Arheologičeskiye İssledovaniya u Boma Korkeçu, Tsentralnıy Altay. *Arheologičeskiye İssledovaniya v Rayonah Novostroek Sibiri*, 130-137.
- Kubarev, V. D. (1985b). Drevneturkskiye Kenotafi Borotala. *Drevniye Kulturi Mongolii*, 1, 136-148.
- Kubarev, V.D. (1987). *Kurganı Ulandrika*. Novosibirsk: İlim yayınları.
- Kubarev, V.D. (1991). *Kurganı Yustıda*. Novosibirsk: İlim yayınları.
- Kubarev, V. D., Kireyev, S.M. ve Çeremisin, D. V. (1990). Kurganı Uroçışa Bike. *Arheologičeskiye İssledovaniya na Katuni*, 1, 43-95.
- Kuzuoğlu, R. ve Gökçek, L. G. (2005). 2003 Yılı Bilge Kağan Anıt Mezar Kazısı. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 5-34.
- Mamadakov, Yu. T. ve Gorbunov, V.V. (1997). Drevneturkskiye Kurganı Mogilnika Katanda-III. *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii*, 2, 115-129.

- Mogilnikov, V. A. ve Yelin, V.N. (1983). Kurganı Talduara. *Arheologičeskiye İssledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 godah*, 2, 90–108.
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Polosmak, N. V. (2001). *Vsadniki Ukoka*. Novosibirsk: İnfolio yayın.
- Polosmak, N. V., Molodin, V. İ. (2000). Pamyatniki Pazırıksoy Kültürü Na Ploskogorye Ukok. *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, 4(4), 66-87.
- Savinov, D. G. (1982). Drevneturkskiye Kurganı Uzuntala (K Voprosu o Vıdelenii Kurayskoy Kültürü). *Arheologiya Severnoy Azii*, 102-122.
- Selçuk, H. (2019). *Selengeden Tuna'ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*. İstanbul: Kitaparası Yayınları.
- Semyonov, V. A. (1994). Ritualniy Dvoynik v Pohoronnom Obrade Sayano-Altayskih Skifov. *Smert Kak Fenomen Kültürü*, 2, 135-142.
- Sokolova, Z. P. (1975). Noviye Dannıye o Pogrebalnom Obrade Severnih Hantov. *Poleviye İssledovaniya İnstituta Etnografii 1974 Goda*, 2, 165-174.
- Soyönov, V. İ. ve Ebel, V. İ. (1992). *Kurganı Gunno-Sarmatskoy Epohi na Verhнем Katuni*. Gorno-Altaysk: Dağlık Altay Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Şişlo, B. P. (1975). Sredneaziatskiy Tul i Yego Sibirskiye Paralleli. *Domusulmanskiye Verovaniya i Obradı v Sredney Azii*, 1, 248-260;
- Şulga, P. İ. ve Gorbunov, V. V. (2002). Fragment Dospheha iz Turkskogo Kenotafa v Doline r. Sentelek. *Materialı po Voenny Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy*, 112-130.
- Taşagıl, A. (2017). *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın.
- Tişkin, A. A. ve Daşkovskiy, P. K. (2003). *Sotsialnaya Struktura i Sistema Mirovozzreniy Naseleniya Altaya Skifskoy Epohi*. Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Tişkin, A. A. ve Gruşin, S. P. (1997). Şto Takoye Kenotaf?. *İzvestiya Laboratorii Arheologii*, Sayı 2, 24-28.
- Tümer, G. (1991). Atalar Kültü. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 4) içinde (ss. 42-43). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yatsenko, S. A. (1999). Kostyum Plemen Pazırıksoy Kültürü Gornogo Altaya Kak İstoriçeskiy İstoçnik. *Vestnik Drevney İstorii*, 3(228), 145-170.
- Yatsenko, S. A. (2016). O Planirovke Elitarnih Nekropoley i Elitarnih Uçastkov v Nekropolah Rannih Koçevnikov Stepi. *Materialı po Arheologii i İstorii Antiçnogo i Srednevokovogo Krıma*, Sayı 5, 46-75.
- Zaharov, A. A. (1926). Materialı po Arheologii Sibiri (Raskopki V.V. Radlova v 1965 g.). *Trudı GİM*, Sayı 1, 71-106.